

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

TÜRKİYE'DE BÖLGELERARASI SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİŞLİK FARKLARININ
AZALTILMASINA YÖNELİK POLİTİKALAR: GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİNİN
(GAP) İNCELENMESİAli OSMANOĞLU¹, Abdurrahim Fahimi AYDIN²

¹Öğretim Görevlisi, Şırnak Üniversitesi, Silopi Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Dış Ticaret Bölümü, Şırnak
aliosmanoglu91@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6339-7680

²Doç. Dr. İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Malatya
abdurrahim.aydin@inonu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1100-7147

GELİŞ TARİHİ/RECEIVED DATE: 22.04.2022 KABUL TARİHİ/ACCEPTED DATE: 16.10.2022

Osmanoğlu, A. & Aydın, A. F. (2022). Türkiye'de Bölgelerarası Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Farklarının Azaltılmasına Yönelik Politikalar: Güneydoğu Anadolu Projesinin (GAP) İncelenmesi. *Aurum Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 161-182.

Öz

Bir ülkedeki gelişmişlik düzeyinin ülke genelinde dengeli bir şekilde dağılması ve bölgeler arası farkın az olması önemlidir. Bunu gerçekleştirmek amacıyla hazırlanan bölgesel kalkınma planlarında, ülkeler bölgelere, bölgeler türlere ayrılmıştır. Bu bağlamda homojen, polarize ve plan bölge şeklinde üç farklı bölge türü vardır. Bölgesel kalkınma, bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesi ve bölgede bulunan iktisadi ve toplumsal potansiyellerin faaliyete geçirilmesiyle refah düzeyinin yükseltilmesini ifade etmektedir. Türkiye'de özellikle 1950'li yıllardan itibaren bölgesel politikalar önem kazanmış ve ülkenin kalkınması için çok önemli bir politika olarak görülmüştür. Bu kapsamda ülkedeki bölgeler için birçok proje hayata geçirilmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu kaynaklardan faydalanılması fikriyle, bütünlük ve çok sektörlü bir kalkınma projesi olarak Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), 6 Kasım 1989'da Resmî Gazete'de yayımlanan Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile başlatılmıştır. Bu proje 9 ili kapsamaktadır ve Cumhuriyet tarihinin en etkin şekilde uygulanan projesidir. Proje kapsamında master plan, bölge kalkınma planı, eylem planları ve kalkınma programları uygulanmaktadır. Günümüzde GAP bölgesindeki illerde başta tarım, enerji ve sanayi olmak üzere birçok sektör için iyileştirme süreçleri devam etmektedir. Bu çalışmada 2000'li yıllardan itibaren GAP kapsamındaki gelişmeler resmi veriler üzerinden incelenmiştir. Ardından seçilen sektörlerdeki gelişmeler ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Ekonomi, Kalkınma, Bölgesel kalkınma, İktisadi gelişme, GAP

POLICIES FOR REDUCING INTER-REGIONAL DISPARITIES OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT IN TURKEY: AN INVESTIGATION OF THE SOUTHEASTERN ANATOLIA PROJECT (GAP)

Abstract

It is important that the level of development is balanced across a country, and inter-regional disparities are low. In order to achieve this, in the regional development plans prepared for this purpose, countries are divided into regions, and regions are further divided into types. In this context, there are three different types of regions as homogeneous, polarized, and plan regions. Regional development refers to raising the level of welfare by eliminating interregional imbalances and activating the economic and social potentials in the region. In Turkey, especially since the 1950s, regional policies have gained importance and have been seen as a crucial policy for the country's development. Therefore, many projects have been implemented for regions in the country. The Southeastern Anatolia Project (GAP), as an integrated and multi-sectoral development project with the idea of benefiting from the resources of the Southeastern Anatolia Region, was initiated with the Decree-Law (KHK) published in the Official Gazette on 6 November 1989. This project covers 9 provinces and is the most effectively implemented project in the history of the Republic. Master plan, regional development plan, action plans and development programs are implemented within the scope of the Project. Currently, improvements have been continuing for many sectors, especially agriculture, energy, and industry in the provinces of the GAP region. In this study, the developments within the scope of the GAP since the 2000s were examined through official data. Then, developments in selected sectors are discussed.

Keywords: Economy, Development, Regional development, Economic development, GAP

1. GİRİŞ

Dünyada ülkelerin önem verdiği ve çeşitli politikalarla iyileştirme çalışmaları yaptığı kavramlardan birisi şüphesiz kalkınmadır. İktisadi kalkınma, bir ülkenin ekonomik büyümesini kapsayan, ortaya çıkan üretim ve gelir artışıyla beraber; sosyo-ekonomik, kültürel ve politik alanların tümünde yaşanan olumlu dinamik bir süreci ifade etmektedir. Refah düzeyindeki artış, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve yaşam standartlarının yükseltilmesi gibi hususlar kavramın sosyal yönünü oluşturmaktadır. Kalkınmanın bölgesel düzeyde yapılması, bölgelerdeki iktisadi ve toplumsal potansiyelin değerlendirilmesi bölgesel kalkınmayı ifade etmektedir. Bölgeler arası oluşabilecek dengesizliklerin giderilmesi ve kalkınmanın sağlanması için etkileşim, katılımcılık ve sürdürülebilirlik ilkeleri göz önünde bulundurularak bölge için gerekli ekonomik ve sosyal politikalar uygulanmaktadır. Bölgesel kalkınma, ülkelerin sosyo-ekonomik yapısını etkileyen ve birçok faktörü belirleyen önemli bir olgudur. Bu çalışmada amaç, Güneydoğu Anadolu Bölgesi için geliştirilen ve uygulanan Güneydoğu Anadolu Projesi'ni (GAP) incelemek ve belirli sektörler açısından durumu ele almaktır.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde bölgesel kalkınma kavramı ve teorik çerçevesi açıklanacaktır. Bu kapsamda bölge kavramı ve bölge türleri, bölgesel kalkınma kavramı, bölgesel dengesizlik ve problemler tanımlanıp açıklanacaktır. Üçüncü bölümde, dünyada ve Türkiye'de bölgeler arası gelişmişlik farklarının azaltılmasına yönelik politikalar; temel ilkeleri, amaçları ve araçları yönünden açıklanacaktır. Bölgesel kalkınmada bölgeleri kıyaslamada kolaylık sağlayan ve Avrupa Birliği İstatistik Ofisi tarafından bölgesel istatistiklerde kullanılması için geliştirilen ve Türkiye'de de kullanılan İstatistik Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS) açıklanacaktır. Dördüncü bölümde GAP'ın tarihçesi, GAP hakkında genel bilgiler

açıklanacaktır. Proje kapsamında uygulanan master plan, bölge kalkınma planı, eylem planları ve bölge kalkınma programı açıklanacaktır. Ayrıca GAP kapsamında belirli sektörlerde meydana gelen değişimler tablolar halinde yıllar itibarıyla incelenecektir. Son bölümde, çalışmanın geneli hakkında bir özet yapılacak ve elde edilen sonuçlar vurgulanarak çeşitli önerilerde bulunulacaktır.

2. BÖLGESEL KALKINMA İLE İLGİLİ TEORİK ÇERÇEVE

Bu başlıkta bölge kavramı, bölgesel kalkınma kavramı, bölgesel dengesizlik kavramı ve problemleri açıklanacaktır.

2.1. Bölgesel Kalkınma

Bölge kavramı, çeşitli alanlarda farklı tanımlamalara sahip olan bir kavram olarak ele alınmaktadır. Türk Dil Kurumu'na göre bölge, "idari sınırları olan ve ekonomik birliğe dayanan, toprak, iklim ve bitki benzerliği taşıyan veya orada yaşayan bireylerin aynı soydan olmalarına göre belirlenen toprak parçası, mıntika" olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2022). Coğrafi açıdan doğal ve kültürel olayların ilişkisini yansıtan bölge kavramı, dinamik bir yapıya sahiptir. Ağırlıkları farklı yer tutmakla birlikte doğa ile insanın karşılıklı etkileşiminin mekânsal farklılıkları sayesinde bölgenin meydana geldiği kabul edilmektedir (Ecemiş Kılıç & Mutluer, 2004). Bölge, ortak özelliklere sahip alanlardan oluşan, doğal veya yapay özellikleriyle tanımlanabilen bir kavramdır. Bölgeyi ifade edebilecek özellikler dil, din, ülke, vahşi doğa veya iklim koşulları şeklinde açıklanabilmektedir (National Geographic Society, 2022).

Ekonomik açıdan incelendiğinde, bölge kavramı mekân birimini ifade etmektedir. Boyut ve içerik, kavramın kullanım şekline göre değişebilmektedir. Bölge, bir kentin birkaç mahallesi olabildiği gibi bir ülkenin birkaç kentinden oluşan bir yöresini veya birden fazla ülkenin meydana getirdiği bir kara parçasını tarif etmek için kullanılabilir. Genel anlamda bölge, şehirlerden büyük, ülkenin tamamından küçük mekân parçalarına verilen isim olarak bilinmektedir (Küçük, 2013). Bir ülkenin ekonomik gelişim düzeyinin ülkenin bölgeleri arasında dengeli dağılımı önemli görülmektedir. Gerekli politikaların izlenebilmesi açısından üç bölge kavramı ön plana çıkmaktadır. Homojen bölge, birbirine yakın karakteristik özellikler sergileyen komşu illerin oluşturduğu homojen alanlardır. Polarize bölge, bir kutup ve etkisi altındaki yerleşik merkezler arasındaki ilişki ve ilişkinin düzeyini ifade eden dinamik bir kavramdır. Plan bölge ise bölgesel politikaları uygulamakla yükümlü yönetimin yetki alanları içerisinde kalan alanları ifade etmektedir (Dinler, 2012).

Bölgesel kalkınma, 1960'lı yıllardan itibaren dünya genelinde ulusal, yerel ve bölgesel yönetimler için giderek önemli bir hale gelmiştir. Bu kavram zamanla köklü değişimlere uğramıştır. Yaşanan değişimler ve ekonomik faaliyetler çerçevesinde bölgesel kalkınma kavramı yeniden şekillenmiştir (Pike vd., 2006). Bölgesel kalkınma kavramı esas itibarıyla iktisadi kalkınma kavramı ile ilişkilidir. Dolayısıyla önce bu kavramın açıklanması gerekmektedir. İktisadi kalkınma tanım olarak, büyümeyi de kapsayan ve bir ülkede ortaya çıkan üretim ve gelir artışları ile beraber ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlarda yaşanan dinamik bir süreci ifade etmektedir. Refah düzeyinin artışı, yoksulluğun bitirilmesi, yaşam standartlarının yükseltilmesi için yapılan faaliyetler bu kavramın içeriğini oluşturmaktadır (Noyan

Yalman, 2010). İktisadi kalkınma tanımında geçerli faaliyetlerin bölgesel düzeyde gerçekleştirilmesini ifade eden bölgesel kalkınmayla ilgili çalışmalar 1950'li yıllardan itibaren başlamaktadır. Bu süreçte ekonomik büyüme ve iktisadi kalkınma sayesinde bölgesel kalkınmada ciddi ilerlemeler meydana gelmiştir. Bölge kaynaklarının daha iyi yönetilmesi ile iktisadi çalışmaların rekabet gücünü arttırmasını sağlayan bölgesel kalkınma, oluşan rekabet gücü ile yaşam standartlarını arttıracak şekilde ekonomik aktörleri bölgeye çekmektedir (Çelikkaya, 2015).

Bölgesel kalkınma, bir ülkede bulunan bölgelerin, komşu bölgeler ve dış âlem ile karşılıklı etkileşimi sonucu oluşan bölge vizyonunu dikkate alan, katılımcılık ve sürdürülebilirliği esas alan, iktisadi ve toplumsal potansiyellerin faaliyete geçirilmesi yoluyla bölge refah düzeyinin yükseltilmesini ifade etmektedir (Akpınar, 2010). Bölgesel kalkınma, bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesini ve iktisadi kalkınmanın sağlanmasını temel ilke edinmektedir. Bu doğrultuda etkileşim, katılımcılık ve sürdürülebilirlik kavramları göz önünde bulundurularak bölge için gerekli ekonomik ve sosyal politikalar uygulanmaktadır (Çelik, 2015).

2.2. Bölgesel Dengesizlik

İktisadi kalkınma, bir ülkedeki tüm bölgelerde aynı anda başlamamaktadır. Belirli noktalarda ortaya çıkan gelişmelerin yanında diğer noktalarda kutuplaşma meydana gelmektedir. Bunun sonucunda ülkenin bölgeleri arasında dengesizlikler ortaya çıkmaktadır. Bir ülkedeki bölgeler, taşıdıkları farklı özelliklerden dolayı aynı düzeyde gelişmemektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde daha çok rastlanılan bu durum bölgesel dengesizlik olarak bilinmektedir. Aynı ülkenin farklı yerlerinde ortaya çıkan bu eşitsizlikler bölgelerin, tarihi, fiziki, yapısal ve coğrafi özelliklerinden kaynaklanabilmektedir (Yıldız, 2013).

Dünyada ekonomilerin uluslararasılaşması hatta küreselleşmesi ile beraber ekonomik sistemler, bilgi yoğun ve rekabetçi hale gelmiştir. Ortaya çıkan bu yeni düzende uzun vadeli beklentiler belirsizlik oluşturmaya başlamıştır. Bu durum bölgelerde coğrafi anlamda ve refah düzeyinde dengesizlikleri keskin biçimde ortaya çıkarmıştır (Pike vd., 2006). Ülkeler, uygulamakta oldukları bölgesel kalkınma politikaları aracılığıyla bölgesel dengesizlik sorunuyla mücadeleyi amaçlamaktadır. Bu sorun, sosyal ve ekonomik uzantıları olan bir husus olarak değerlendirilmektedir. Sosyal anlamda yapılan devlet destekli politikalar genellikle alt yapıya dayalı faaliyetleri içerirken, ekonomik anlamda ise bölge gelişiminin hızlandırılması amaçlanmaktadır (Yılmaz, 2011). Günümüz dünyasında bölgeler arasındaki eşitsizliklerin artmış olması, bu eşitsizliklere yol açan nedenlerin araştırılmasına olan ilgiyi arttırmıştır. Bu bağlamda iktisatçılar ekonomik coğrafyayı yeniden keşfetmişlerdir. Özellikle yakın geçmişte birçok ekonomik olayın perde arkasında dünyadaki kaynakların yerel dağılımı ve faktör hareketlerinin payının olduğu düşünülmektedir. Belirli özellikleri olan bölgelerin daha fazla geliştiği ve bölgeler arasındaki dengesizliklerin arttığı görülmektedir (Arslan & Ay, 2007).

Yıldız (2007) çalışmasında, bölgesel dengesizlik sorununun geri kalmış ülkelerde daha çok görüldüğünü ifade etmektedir. Ancak bu sorun sadece geri kalmış ülkelerin değil gelişmiş-gelişmemiş tüm ülkelerin bir sorunudur. Bölgesel dengesizliğe yol açabilecek sebepler; parasal, doğal, teknik, demografik, siyasal ve yapısal sebepler şeklinde sıralanmaktadır.

2.3. Problemlı Bölgeleler

Problemlı bölgeleler, gelişmiş veya gelişmemiş ölkelerde görölen bölgeleler arası gelişmişlik farklarının ortaya çıkmasıyla rastlanılan bir durumdur. Gelişmiş ölkelerde problemlı bölgeleler, sanayinin yaygın olmadığı ve iktisadi faaliyetlerin tarım üzerine yoğunlaştığı bölgelelerdir. Gelişen ölkelerde ise altyapısı eksik, tarımsal üretime dayalı ve işsizlik nedeniyle aktif nüfusu kaybeden bölgeleler problemlı olarak bilinmektedir (Yıldız, 2007). Dinler (2012)'e göre problemlı bölgeleler; az gelişmiş bölgeleler, duraklamış bölgeleler ve aşırı kalabalık bölgeleler şeklinde sınıflandırılmaktadır. Kanberoğlu (2008), arzulanın bölge türünün problemlı değil hayat standartları yüksek, gelir düzeyi ölkne ortalamasının üzerinde olan bölgeleler olduğunu ifade etmektedir.

Az gelişmiş bölgeleler, tarıma dayalı, düşük gelir düzeyli nüfusun olduğu, sanayileşme ve kentleşme düzeyi düşük olan bölgeleler olarak tanımlanabilir. Bu tip bölgelelerde okuryazarlık düzeyi düşük olduğundan niteliksiz işgücü oranı yüksek olmaktadır (Küçük, 2013). Duraklamış bölgeleler, daha çok gelişmiş ölkelerin bir sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tip bölgelelerde sanayileşme zamanla eski canlılığını yitirmeye başlar ve işsizlik oranı yükselme eğilimindedir. Bu durum, kişi başına düşen gelir düzeyinin gerilemesine neden olmaktadır. Duraklamış bölgeleler, geçmişte gelişmiş olmalarına rağmen gelişme düzeyi zamanla azalmış, kullanılan kaynaklar bakımından gelişme potansiyelleri kaybedilmiş bölgelelerdir (Küçüköğlü, 2005). Aşırı kalabalık bölgeleler, problemlı bölgelelerin üçüncü türüdür. Bu bölgelelere yönelik yoğun göçler yaşanmakta ve sancılı bir büyüme gerçekleşmektedir. Bu sancılı büyüme beraberinde hizmet kalitesinde düşüş, kaynak kullanımında tahribat ve yaşam kalitesinde bozulmalar meydana getirmektedir (Kara, 2012).

3. BÖLGELELER ARASI GELİŞMİŞLİK FARKLARININ AZALTILMASINA YÖNELİK POLİTİKALAR

Dünyada ölkeler, bünyelerindeki farklı özelliklere sahip bölgeleleri arasındaki sosyo-ekonomik gelişmişlik farklarını azaltmaya yönelik kendi yapılarına uygun birçok strateji geliştirmekte ve politikaları uygulamaktadır. Bölgesel kalkınma politikaları her ölkne için farklılık arz eden ve çeşitli dönemlerde hayata geçirilen faaliyetlerdir. Gelişmiş ölkeler bu bağlamda sosyal adalet temelli politikaları daha çok uygularken, gelişmekte olan ölkeler kaynak yaratıcı alanlara yönelim göstererek yatırımlarını ve ulusal gelirlerini arttırmayı amaçlamaktadır (Yılmaz, 2011). Bölgeleler arası gelişmişlik farklarını azaltmaya yönelik politikaların kökeni 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Ancak 1930'lu yıllara kadar geçen dönemde ulus-devlet anlayışı benimsendiği için bölgesel kalkınma politikaları bir tehdit unsuru olarak görölmüş ve arka planda kalmıştır (Vatansever Deviren & Yıldız, 2014).

1950'li yıllardan itibaren bölgesel düzeyde politikalar ön planda tutulmuş ve ölkne kalkınmasının önemli bir parçası olarak görölmüştür. 1950-1960 arası dönemde faaliyette olan bölgesel politikalarda temel hedef ölknenin genel ekonomik kalkınmasının dengeli bir şekilde devam ettirilmesini sağlamaktır. Bu dönemde gelişmişliğin sürdürölmesi için gerekli olan sermayenin sağlanması, iç bütünlüğün oluşturulması, kaynakların en uygun düzeyde kullanılması, sürekli pozitif büyümenin sağlanması ve bölgelelere yönelik uygulamaya alınan politikaların gerekliliği vurgulanmaktadır. 1970'lere kadar süregelen dönemde mekân olgusu bölgesel kalkınmada etkisiz bir faktör olarak görölmüş, bölgelelerin karakteristik özellikleri göz ardı edilmiş ve tüm bölgeleler için doğrusal bir gelişme yolu takip edilmiştir. 1970'li yıllar, dünyada

petrol krizinin patlak verdiği ve sermayeye dayalı sanayi kesimine yönelik kamu harcamalarının önemli ölçüde azaldığı dönem olmuştur. Bu dönemde kitlesel üretim cazibesini yitirmiş ve sanayiye yönelimli bölgesel politikalar sorgulanmaya başlamıştır. 1980'lerde arz yönlü liberal politikalar uygulama alanı bulmuş, kamu gücü zayıflatılmış, özelleştirme, ticarileştirme ve işgücü piyasasının esnekleştirilmesi gibi uygulamalar hayata geçirilmiştir. 1990'lı yıllar, dünyada küreselleşmenin yaşandığı dönem olmuştur. Bu dönemde dünyada sınırların yok sayıldığı küresel mali alışverişlerin anlık gerçekleşebileceği görülmektedir. Bu gelişmeler ulaşım ve iletişim açısından mekâna olan bağımlılığı azaltmış, bölge kavramı yeni bir boyut kazanmıştır (Yılmaz, 2011).

Günümüz dünyasında bölgeler dış âlemlerle etkileşim halindedir. Bilgi toplumuna geçişle beraber değişen teknolojilere uyumlu küçük ve orta ölçekli sanayilerin ön planda tutulduğu, bölgelerin kendine has potansiyellerini ön plana çıkararak, rekabet edilebilirlik ilkesinin benimsendiği, yeni bir bölgesel yaklaşımın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bölgelerin diğer bölgelerle dünya ölçeğinde rekabetçi bir ortamda kalkınmaya çalışması önem arz etmektedir (Yılmaz, 2011).

Türkiye'de bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmaya yönelik politikalar ilk olarak 1959'da Antalya bölgesinde uygulamaya konulmuştur. Bu dönemde Antalya Bölgesi Projesi, Doğu Marmara Planı, Çukurova Bölgesi Projesi ve Keban Projesi gibi faaliyetler görülmektedir. Sonraki süreçte Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde öncelikli bölgeler politikası ortaya çıkmış ve bu bağlamda Kalkınmada Öncelikli Yörelere Dairesi (KÖYD), Devlet Planlama Teşkilatı bünyesinde kurulmuştur. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ile beraber bölgeler, taşıdıkları özelliklere ve aralarındaki etkileşime bağlı olarak yeni bir mekânsal yaklaşıma tabi tutulmuştur. 1982'de yedi tane kademe merkezi oluşturulmuş ve bu merkezler arasında hiyerarşik bir etkileşimin olduğu varsayılmıştır. Türkiye, bölgesel kalkınma politikaları konusunda Avrupa Birliği (AB) adaylık sürecinde ivme kazanmıştır. Bu doğrultuda 2002'de Devlet Planlama Teşkilatı ve Türkiye İstatistik Enstitüsü farklı düzeylerde üç adet İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması kapsamında yeni bir bölge sınıflandırması ayırımına gitmiştir. Bu bağlamda uygulanacak politikalar belirlenip uygulamaya konulmuştur (Akpınar, 2010).

3.1. Bölgesel Kalkınma Politikalarının Temel İlkeleri

Dünyadaki tüm ülkeler bünyelerindeki bölgeleri arasındaki gelişmişlik farklarını azaltmaya yönelik birçok çalışma yapmaktadır. Geri kalmış bölgelerin kalkındırılmasına yönelik politikalar yapılırken üç temel ilkedden söz edilebilir. Birbirlerinin tamamlayıcısı konumunda olan bu ilkeler; "sosyal karlılık", "kalkınma kutbu" ve "halkın katılımı" şeklindedir (Dinler, 2012).

Sosyal karlılık ilkesi, ülkelerdeki az gelişmiş bölgelerde sosyal karlılığı yüksek, uzun dönemde ekonomik sayılabilecek yatırımların kamu kesimi tarafından yapılmasını ifade etmektedir. Ülkelerin sosyal devlet anlayışları toplum refahını yükseltmeye yöneliktir. Bu bağlamda sosyal fayda, özel faydadan daha üstün görülmektedir (Kanberoğlu, 2008). Kalkınma kutbu ilkesi, ekonomik gelişmişliğin bir ülkenin tüm bölgelerinde aynı anda başlamaması ve en uygun koşullara sahip yerlerde başlayıp yoğunlaşarak çeşitli yollarla diğer bölgelere yayılmasını ifade etmektedir. Bu ilkeye göre, kalkınmanın öncelikle belirli bölgelerde başlaması

ve geri kalmış bölgeler için kalkınma kutbunun yapay olarak ortaya çıkması gerekmektedir (Dinler, 2012). Halkın katılımı ilkesine göre bölgesel kalkınma çalışmalarına yöre halkının dolaylı veya dolaysız bir şekilde katılımı gerekmektedir. Bu gereklilik aynı zamanda ekonomik hayatta demokratiklik ilkesini yansıtmaktadır. Uygulanacak politikalarda insan unsurunun ön planda tutulması, çeşitli dernek ve meslek kuruluşlarının çalışmalara dâhil edilmesi politikaya daha gerçekçi bir görünüm kazandırmaktadır (Yıldız, 2007).

3.2. Bölgeler Arası Gelişmişlik Farklarını Azaltmaya Yönelik Politikaların Amaçları ve Araçları

Bölgeler arası farklılıklar çeşitli nedenlerle ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenlerin saptanması ve uygun politikaların hayata geçirilmesi belirli amaçlar doğrultusunda ve belirli araçlar kanalıyla gerçekleştirilmektedir. Kılınç Savrul (2012)'a göre, bir ülkenin bölgesel kalkınma politikasının amaçları; büyüme, istikrar, dengeleme ve eşitleme şeklindedir. Ekonominin daha hızlı büyüebilmesi için gerekli koşulların sağlanması, yatırımların arttırılması ve üretim faktörlerinin etkin dağılımının yapılması gerekmektedir. Bölgesel politikaların istikrarı aynı zamanda istihdam ve gelirin istikrarlı artışını ifade etmektedir. Bu durum ülkenin siyasi ve ekonomik istikrarına da katkıda bulunmaktadır. Bölgesel kalkınma politikalarının dengeleme ve eşitleme amacı, ülkedeki bölgeler arası gelir ve refah eşitsizliğini önlemeye yönelik çalışmaları ifade etmektedir. Uygulanacak bölgesel politikaların başlıca amaçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Bölgesel dengesizliğin azaltılması,
- Tüm kaynakların, iktisadi faaliyetlerin ve nüfusun bölgeler arasında uyumlu dağılımı,
- Bölgenin değerlendirilmesi ve düzenlenmesi,
- Gelişimin ülkenin tümüne yayılması,
- Bölgesel ekonomilerin entegrasyonu,
- Sanayinin bölgeler arası uygun dağılımı vb. (Dinler, 2012):

Bölgesel politikalarda kullanılacak araçları mikro politikalar, makro politikalar ve eşgüdüm politikaları şeklinde üç temel başlık altında incelemek mümkündür. Mikro politikalarda kaynakların ve üretim girdilerinin bölgeler arasında tahsisi sağlanmaya çalışılmaktadır. Makro politikalarda iki temel yaklaşım söz konusudur. Birincisi, bölgesel yönetimlere uluslararası ticaret, para ve maliye politikaları belirlemede yetkiler vermektir. İkinci yaklaşımda ise merkeziyetçilik hâkim olmakla birlikte dış ticaret politikalarının nispeten geri kalmış bölgelere uyarlanması amaçlanmaktadır. Ayrıca farklı alanlarda geri kalmış bölgeler için pozitif ayrımcılık yapılması öngörülmektedir. Eşgüdüm politikalarında önceki açıklanan politikalar arasında belirli kurum ve kuruluşlar aracılığıyla eşgüdümün sağlanması amaçlanmaktadır (Filiztekin, 2008). Bölgesel düzeyde, belirli amaçlarla uygulanacak kalkınma politikaları için bazı araçlara ihtiyaç duyulmaktadır. Sevinç ve Eren (2016)'e göre bu araçlar; girişimcilik, teknoloji, Küçük ve Orta Boy İşletmeler (KOBİ) ve kalkınma ajanslarıdır. Girişimcilik ruhu bölgesel kalkınma ve rekabet gücü açısından önemli bir faktör olarak görülmektedir. Bu kavram istihdam ve refah düzeyinin arttırılması yoluyla diğer kentlere göçü önlemektedir. Değişen teknolojiye ayak uydurulması bölge açısından kritik bir değeri yansıtmaktadır. Teknoloji, kullanıldığı alanlar açısından işletmelerin piyasada rekabet gücü elde etmesini sağlamaktadır. KOBİ'ler ise istihdam yaratma ve katma değer oluşturma açısından ülke yönetimlerinin

tercih ettiği bir kalkınma aracıdır. Son olarak kalkınma ajansları, sunmuş oldukları destek ve teşvikler sayesinde bölgesel kalkınmanın önemli bir unsuru haline gelmiştir.

3.3. İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS)

Günümüz dünyasında ülkelerin en fazla üzerinde yoğunlaştığı kavramlardan birisi şüphesiz bölgesel kalkınmadır. Bölgeler arası oluşabilecek gelişme farklarını azaltmaya yönelik birçok politika uygulanmaktadır. AB üye ülkeleri arasında bölgesel eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ve geri kalan bölgelerin gerekli fonlardan faydalanmasını ortak bir zeminde gerçekleştirmek üzere üyeler için bir sistem meydana getirilmiştir. Bu sistem sayesinde her bölge için istatistiki verilerin kıyaslanabilir nitelikte olması ve eşitsizliklerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat) tarafından bölgesel istatistiklerin elde edilmesi için İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS) oluşturulmuştur (Eurostat, 1999). Türkiye, Helsinki Zirvesi'nden sonra AB'ye aday ülke olarak kabul edilmiştir. Üye ülkelerin yerine getirmeye çalıştığı yükümlülükler çerçevesinde 2001 yılında istatistiki bölgelerini belirlemeye başlamıştır. Bu bağlamda 2001'de Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanan İBBS raporu 22 Eylül 2002 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanmıştır (Şengül vd. 2013).

Türkiye'de bölgeler arası gelişmişlik farklarının giderilmesi ve sürdürülebilir planlı kalkınmanın sağlanması amacıyla AB sistemine uygun istatistiki verilerin karşılaştırılabilmesi için, 28 Ağustos 2002 tarihli ve 2002/4720 sayılı kararname ile İBBS oluşturulmuştur (Kayalak & Kiper, 2006). Türkiye'de İBBS sınıflamasına göre 12 adet Düzey 1, 26 adet Düzey 2 ve 81 adet Düzey 3 İBBS bölgesi tanımlanmıştır. Bu bağlamda Düzey 1'de GAP Bölgesi'ni ifade eden TRC kodlu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak olmak üzere 9 il bulunmaktadır (Şengül vd. 2013).

4. BÖLGELERARASI GELİŞMİŞLİK FARKLARININ AZALTILMASINA YÖNELİK GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ (GAP)

4.1. Tarihçe

Türkiye'de sahip olunan su kaynaklarından faydalanılması fikriyle 1935 yılında Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİEİ) kurulmuştur. Bu doğrultuda elektrik üretilmesi amacıyla "Keban Projesi" ile ilgili keşif etütlerine başlanmıştır. Fırat Nehri'nde incelemeler yapılmak üzere çeşitli bölgelerde rasat istasyonları kurulmuş ve 1950-1960 yılları arasında Fırat ve Dicle Nehri üzerinde sondaj çalışmaları ağırlık kazanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan güçlükler sebebiyle çalışmalar sekteye uğrasa da 1954 yılında Devlet Su İşleri (DSİ) kurulmuştur. 1961 yılında kurulan DSİ Fırat Planlama Amirliği tarafından Fırat Havzası'nda su ve toprak kaynakları ile ilgili çalışmalar başlamış ve 1964'te "Fırat Havzası İstikşaf Raporu" ortaya çıkarılmıştır (GAP, 2021a).

Aşağı Fırat Havzası ve Dicle Havzası'ndan ne şekilde yararlanılması gerektiği düşüncesinin açıklık kazanması ile birlikte bu havzalar için düşünülen projelerin birleştirilerek "Güneydoğu Anadolu Projesi" adını alması benimsenmiştir. Bölgedeki sosyal ve ekonomik koşulların iyileştirilmesi, kaynakların geliştirilmesi ve yaşanacak değişimin geniş bir çerçevede ele alınması gerçeği projeyi bir bölgesel kalkınma projesi şeklinde ele alma gerekliliğini gün yüzüne çıkarmıştır. Bölgenin bir bölgesel planlama çerçevesinde ele alınması,

faaliyetlerin koordine edilmesi ve yönlendirilmesi görevi 1986'da Devlet Planlama Teşkilatı'na (DPT) verilmiştir. DPT, 1988'de GAP'ı bütünlük ve çok sektörlü bir kalkınma projesi olarak ele almak amacıyla GAP Master Plan çalışmasını hayata geçirmiştir. Uygulanacak politikaların çok kapsamlı olması ve bölgesel kalkınmayı hızlandırmak amacıyla 6 Kasım 1989'da 20334 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 388 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı kurulmuştur (GAP, 2021a).

4.2. Genel Bilgiler

GAP bünyesindeki bölgelerin kalkındırılması ve yatırımların gerçekleştirilmesi için gerekli tedbirleri almak veya aldirmek, kurumlar arası koordinasyonu sağlamak üzere on beş yıl süreyle kurulan GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı, GAP Yüksek Kurulu ile GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı'ndan oluşmuştur. GAP İdaresi Başkanlığı, merkez ve bölge şeklinde teşkilatlanmıştır. GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı'nın Ankara'da bulunan merkezi Bakanlar Kurulu kararı ile 2009'da Şanlıurfa'ya taşınmıştır. Kurulduğunda Başbakanlığa bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 8 Temmuz 2011 tarihli ve 27988 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Cumhurbaşkanlığı onayına istinaden Kalkınma Bakanlığı'na bağlanmıştır. Aynı dönemde Bölgesel Gelişme Yüksek Kurulu ve Bölgesel Gelişme Komitesi kurulmuş, GAP Yüksek Kurulu da kaldırılmıştır. GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı 9 Temmuz 2018 tarihli ve 703 sayılı KHK ile Sanayi ve Teknoloji Bakanlığına bağlanmıştır (GAP, 2022b).

Türkiye sınırları içerisinde 9 ili kapsayan GAP, Cumhuriyet tarihinin en kapsamlı ve maliyetli projesi olarak görülmektedir. Bu proje aynı zamanda bugüne kadar hazırlanan bölgesel kalkınma planları arasında en etkin şekilde uygulanan proje özelliğini taşımaktadır. Bünyesindeki iller alan ve nüfus büyüklüğü bakımından, Türkiye'nin yaklaşık %11'i civarındadır (GAP, 2022c).

4.3. GAP Planları

GAP kurulduğu günden bu yana çeşitli plan ve programlar dâhilinde faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu planlar veya programları master plan, bölge kalkınma planı, eylem planı ve bölge kalkınma programı şeklinde sıralamak mümkündür.

4.3.1. GAP Master Planı (1989)

Bölgenin kalkınması konusunda bir çerçeve niteliği taşıyan Master Planı'na göre; su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesi ekonomik ve sosyal sektörleri uyarak istihdam yaratacaktır. Master Planı, istihdamın getireceği nüfus büyüklüğü ile bu nüfusun kır-kent dağılımını ortaya koymuş, eğitim, sağlık, konut ve kentsel altyapı ihtiyaçlarını makro ölçüde belirleyerek yıllar itibarıyla finans ihtiyacını ortaya koymaktadır. Bu plan ayrıca diğer kurum ve kuruluşlar için bir yol gösterici özelliği taşımaktadır (GAP, 2021a).

GAP Master Planı 1985 yılını plan döneminin başlangıcı olarak kabul etmektedir. 1985'te GAP bölgesinde kişi başına düşen Gayrisafi Bölgesel Hasıla'nın (GSBH), Türkiye'de kişi başına düşen Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYİH) %47'si seviyesinde olduğu düşünülmektedir. Plan doğrultusunda oluşabilecek azami gelişme senaryosuna göre, GSBH'nin yıllık bazda %7,7 artması beklenmektedir. Master Planı'nın hedefleri arasında, 1,7 milyon hektar alanın sulanması, yıllık 27 milyar kilovatsaat hidroelektrik enerjinin elde edilmesi, kişi başı gelirin %209 artışı ve GSBH'de %445 artış vardır (GAP, 2021a).

4.3.2. GAP Bölge Kalkınma Planı (2002-2010)

Bölge kalkınmasına farklı bir yaklaşım getirmesi için yeni bir plan arayışıyla hazırlanan GAP Bölge Kalkınma Planı, 6.11.2002 tarihli Başbakanlık Genelgesi ile kurum ve kuruluşlara gönderilmiştir. Bu planın oluşum sürecinde üç temel amaç üzerinde durulmaktadır. Bunlar, “kalkınma altyapılarının geliştirilmesi ve çevrenin korunması”, insan kaynaklarının geliştirilmesi” ve “bölge içi gelişmişlik farklarının azaltılması” şeklindedir. Bölge Kalkınma Planı, GAP Master Planı kapsamındaki faaliyetlerin ve daha sonraki çalışmaların tamamının 2010 yılına kadar gerçekleşmesini öngörmektedir (GAP, 2021a).

4.3.3. GAP Eylem Planları (2008-2012 ve 2014-2018)

GAP kapsamında temel altyapı yatırımlarının hızlandırılmasını sağlamak amacıyla ilk olarak 2008-2012 ve daha sonra 2014-2018 dönemlerini kapsayan eylem planları hazırlanıp uygulanmıştır. İlk Eylem Planı’nda dört stratejik gelişme, 73 ana eylem ve 300’den fazla proje hayata geçirilmiştir (GAP, 2021a).

2014-2018 dönemini kapsayan ikinci Eylem Planı, önceki plan kapsamında sürdürülen yatırımlar sonucunda ortaya çıkan potansiyeli ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimin hızlandırılması doğrultusunda kullanmak, rekabet gücünü arttırmak ve GAP’ı ileriye taşımak amacıyla hazırlanmıştır. Bu planda bölgenin gelişmesine hız kazandıracak eğitimli ve nitelikli işgücüne dayalı istihdamı arttıran, kaynakları koruyan ve yenilikçiliği ön planda tutan altyapı çalışmalarının tamamlanmasını hedefleyen proje ve programlar yer almaktadır (GAP, 2021a).

4.3.4. GAP Bölge Kalkınma Programı (2021-2023)

GAP Bölge Kalkınma Programı’nın hazırlığı Eylem Planı’nın sona ermesiyle 2019 yılında başlamıştır. Kaynakların etkin ve verimli kullanılması amacıyla hazırlanan bu program, sınırları çizilen bir çerçevede Sektörel Operasyonel Programlar (SOP) demetinden oluşmaktadır. Programın hazırlık sürecinde eldeki veriler üzerinden durum değerlendirilmesi yapılmış ve bölgedeki sektörlerin mevcut durumu ortaya konulmuştur. Bu bağlamda bölgenin ihtiyaçları, sorunları, gelişme alanları ve potansiyeli belirlenmiştir (GAP, 2021a).

GAP Bölge Kalkınma Programı, 3 amaç, 9 hedef ve 15 SOP şeklinde oluşmaktadır. Bunların aracılığıyla bölgenin diğer bölgelerle olan gelişmişlik farklarının azaltılması hedeflenmektedir. Program kapsamında “Tarımda Rekabet Gücünün Arttırılması ve Sürdürülebilir Çevre”, Turizm ve Sanayide Ekonomik Büyüme” ve “Beşerî ve Kurumsal Kapasitenin Geliştirilmesi” gibi amaçlar temel omurgayı oluşturmaktadır. GAP Bölge Kalkınma Programı’nın son hali Cumhurbaşkanlığı onayıyla 19.02.2021 tarihinde uygulamaya alınmıştır (GAP, 2021a).

4.4. GAP Sektör Verileri

Bu başlık altında 2020 yılı itibarıyla GAP Bölgesi’ne ait tarım, enerji, dış ticaret, sanayi ve işgücü durumuna ilişkin veriler tablolar halinde incelenecektir.

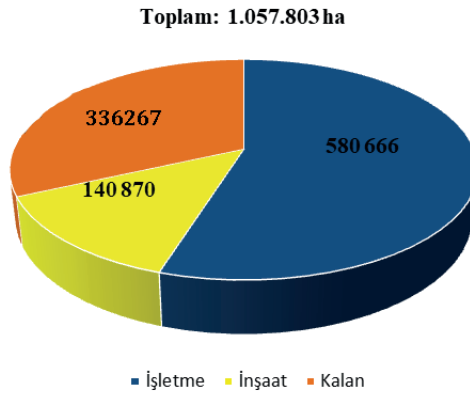
Tablo 1’de 2005 ve 2020 yılları için GAP Bölgesi’nde seçilmiş tarım ürünlerine ait üretim miktarı ve GAP/Türkiye oranı verilmektedir.

Ürün Adı	GAP 2005 Üretim(Ton)	GAP/Türkiye (Üretim %)	GAP 2020 Üretim (Ton)	GAP/Türkiye (Üretim %)
Buğday (Durum)	1.540.216	34,23	1.631.797	40,79
Nohut	96.233	16,04	90.751	14,40
Mercimek (Kırmızı)	511.236	98,31	311.796	94,94
Yer Fıstığı	11	0,01	27.295	12,64
Pamuk (Kütlü)	1.179.252	52,65	888.035	50,07
Sarımsak (Taze)	7.757	28,73	14.837	51,96
Biber (Salçalık)	143.474	18,3	173.607	13,4
Patlıcan	122.948	14,5	96.107	11,5
Kavun	175.148	10,9	192.215	11,1
Karpuz	498.450	13,5	469.424	13,5
Nane	5.651	48,0	18.389	78,3
Dut	12.650	16,8	8.984	12,7
Nar	22.814	10,9	71.178	11,9
Badem	6.061	10,9	36.847	23,1
Antep Fıstığı	117.012	91,4	284.225	95,9
Kırmızı Biber	125.024	67,1	214.313	83,5
Üzüm (Kurutmalık)	187.654	43,5	166.864	48,2
Zeytin (Yağlık)	47.502	4,6	81.579	10,2

Tablo 1. GAP Bölgesi'nde Seçilmiş Tarım Ürünlerine Ait Veriler

Kaynak: GAP (2021a), Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum, <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=756f4854d1>

Tablo 1'de yer alan buğday, mercimek, pamuk, sarımsak, nane, Antep fıstığı, kırmızı biber ve üzüm gibi ürünlerin çoğunlukla GAP Bölgesi'nde üretildiği görülmektedir. Yer fıstığı üretimi 2005 yılında sadece 11 ton üretiliyorken 2020 yılı itibariyle yaklaşık 27 bin ton üretim hacmine ulaşmıştır. Dikkat diğer bir ürün badem olmuştur. 2005 yılında Türkiye'de badem üretiminin yaklaşık %11'lik kısmı GAP Bölgesi'nde üretiliyorken 2020 itibariyle bu oran %23'e ulaşmıştır.

Grafik 1. GAP Kapsamında DSİ Tarafından Sulamaya Açılan Alanlar (%) (2002-2020)

Kaynak: GAP (2021a), Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum, <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=756f4854d1>

Grafik 1'de 2002-2020 döneminde DSİ tarafından sulamaya açılan alanların büyüklüğü verilmiştir. Bölgedeki toplam alanın %68'i bu süre içerisinde sulamaya açılmıştır. Eylem Planı kapsamında sulama projelerinin %55'lik kısmı işletmelere aittir.

Hayvan Türü	GAP (2000)	GAP/Türkiye(%)	GAP (2007)	GAP/Türkiye(%)	GAP (2012)	GAP/Türkiye(%)	GAP (2020)	GAP/Türkiye(%)
Sığır	649.080	6,03	662.950	6,01	938.281	6,74	1.711.662	9,43
Koyun	3.638.339	12,57	4.109.783	16,14	4.409.397	16,07	7.607.878	18,05
Kıl Keçisi	1.201.261	17,59	1.180.003	19,35	1.758.339	21,44	2.894.094	24,73
Tiftik Keçisi	18.277	4,9	17.663	9,24	18.762	11,86	28.300	9,85

Tablo 2. GAP Bölgesi Büyük ve Küçük Baş Hayvan Sayıları

Kaynak: GAP (2021a), Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum,
<http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=756f4854d1>

GAP Bölgesi'nde hayvancılık önemli bir yer tutmaktadır. Sığır, koyun, kıl keçisi ve tiftik keçisi gibi hayvan sayıları incelendiğinde 2020 yılı itibariyle Türkiye'de bulunan kıl keçisi miktarının yaklaşık %25'i GAP Bölgesi'nde bulunmaktadır. Koyun miktarı da yaklaşık %18'lik bir değerle dikkat çekmektedir (Tablo 2).

Yıllar	GAP Hidrolik	GAP/Türkiye (%)
2005	18.7	47,2
2006	21.5	48,6
2007	18.5	51,5
2008	15.9	47,8
2009	11.7	32,4
2010	17.9	34,5
2011	18.4	35,1
2012	20.4	35,3
2013	18.8	31,7
2014	12.6	30,9
2015	14.6	21,8
2016	16.5	24,6
2017	13.9	23,9
2018	11.3	18,9
2019	22.8	25,7
2020	22.8	29,2

Tablo 3. GAP Bölgesinde 2005-2020 Döneminde Enerji Üretimi (Milyar kWh)

Kaynak: GAP (2021a), Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum,
<http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=756f4854d1>

Ülke ekonomileri için enerji önem arz etmektedir. Jia vd.'nin (2022) ifade ettiği üzere temiz enerjinin geliştirilmesi ülkelerin ekonomik büyüme ihtiyacını karşılayabilir. Bu kapsamda enerji, endüstriyel yapıyı

iyileştirerek sürdürülebilir ekonomik büyümenin gerçekleşmesini sağlamaktadır. GAP Bölgesi'ndeki hidrolik enerji üretimine bakıldığında 2005 yılında 18,7 milyar kilovat-saat iken bu değer 2020 yılında 22,8 milyar kilovat-saate ulaşmıştır. 2007 yılında Türkiye'deki hidrolik enerjinin yarısından fazlası bölgede üretiliyorken, 2020 yılında ülke genelinde toplam hidrolik enerjinin yaklaşık % 29'u GAP Bölgesi'nde üretilmiştir (Tablo 3).

İller	İhracat Değeri			
	2000	2007	2012	2020
Adıyaman	4.800	29.346	104.826	68.957
Batman	505	40.729	83.513	36.852
Diyarbakır	7.604	83.699	198.959	255.134
Gaziantep	420.108	2.447.656	5.579.875	8.164.823
Kilis	8.071	12.865	11.671	68.211
Mardin	31.579	317.444	948.394	957.761
Siirt	748	4.009	6.226	75.151
Şanlıurfa	15.069	86.388	109.818	153.412
Şırnak	15.026	265.202	1.018.062	642.017
GAP	503.509	3.287.338	8.061.344	10.422.319
GAP/Türkiye (%)	1,8	3,1	5,3	6,1

Tablo 4. GAP Bölgesi'nde İl Bazında İhracat Değerleri (Bin dolar)

Kaynak: GAP (2021a), Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum,
<http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=756f4854d1>

Tablo 4'te GAP Bölgesi'nde il bazında ihracat, Tablo 5'te ithalat değerleri yıllar itibarıyla verilmektedir.

İller	İthalat Değeri			
	2000	2007	2012	2020
Adıyaman	18.725	51.658	35.585	67.091
Batman	7.146	8.618	26.771	42.537
Diyarbakır	7.333	36.035	69.057	104.696
Gaziantep	658.227	2.269	5.053.993	5.276.938
Kilis	3.979	35.009	16.539	50.794
Mardin	10.663	71.182	151.983	327.557
Siirt	1.436	9.146	21.419	13.887
Şanlıurfa	64.002	194.932	202.967	231.523
Şırnak	1.924	95.469	40.733	60.877
GAP	772.986	2.771.133	5.619.048	6.175.900
GAP/Türkiye (%)	1,5	1,6	2,4	2,8

Tablo 5. GAP Bölgesinde İl Bazında İthalat Değerleri (Bin dolar)

Kaynak: GAP (2021a), Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum,
<http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=756f4854d1>

Dış ticaret istatistiklerine bakıldığında Türkiye'de 2020 yılında yapılan ihracatın yaklaşık % 6'sı, ithalatın ise yaklaşık % 3'ü GAP Bölgesi'nde gerçekleşmektedir. İhracat konusunda Gaziantep yaklaşık

8 milyar dolarlık bir değerle dikkat çekmektedir. 2020 yılında ihracat değeri en düşük olan il Batman (36 milyon 852 bin dolar), ithalat değeri en düşük il ise Siirt (13 milyon 887 bin dolar) olmuştur (Tablo 4 ve Tablo 5).

Tablo 6’da GAP Bölgesinde tamamlanan Organize Sanayi Bölgeleri (OSB), Tablo 7’de tamamlanan Küçük Sanayi Siteleri (KSS) verilmiştir.

İller	Proje Adı	Bölge Büyüklüğü (Hektar Alan)		Üretimdeki Firma OSB’de İstihdam Edilenlerin Sayısı	
		Alan	Üretimdeki Firma Sayısı	OSB’de İstihdam Edilenlerin Sayısı	
Adıyaman	Merkez	291,0	110	5.600	
	Gölbaşı	110,0	9	165	
	Besni	124,0	8	725	
	Kahta	95,7	27	680	
Batman	Merkez	164,2	68	3.098	
Diyarbakır	Merkez	727,9	213	5.000	
Gaziantep	Merkez	4144,0	960	135.000	
	Nizip	92,7	26	800	
	Oğuzeli Havaalanı	94,0	111	2.007	
Kilis	Merkez	555,6	30	1.225	
Mardin	Merkez	274,0	137	3.725	
Siirt	Merkez	70,0	17	130	
Şanlıurfa	Merkez	1713,0	320	15.353	
	Viranşehir	183,0	38	510	
Şırnak	Merkez	76,0	1	12	
	Cizre	82,0	7	140	
Şanlıurfa	Besi İhtisas OSB				
Diyarbakır	Besi İhtisas OSB				
Toplam	18	8.797	2.082	174.170	

Tablo 6. GAP Bölgesinde Tamamlanan OSB’ler

Kaynak: GAP(2022d), http://www.gap.gov.tr/upload/dosyalar/pdfler/GAP_Bolgesinde_Tamamlanan_OSBlar.pdf

Organize Sanayi Bölgeleri, “sanayinin uygun görülen alanlarda yapılmasını sağlamak, kentleşmeyi yönlendirmek, çevre sorunlarını önlemek, bilgi ve bilişim teknolojilerinden yararlanmak, imalat sanayi türlerinin belirli bir plân dâhilinde yerleştirilmeleri ve geliştirilmeleri amacıyla 4562 Sayılı Kanun hükümlerine göre işletilen mal ve hizmet üretim bölgesi” şeklinde tanımlanmaktadır (Çam & Esengün, 2011). GAP Bölgesi’nde 2018 yılı sonu itibarıyla tamamlanan OSB sayısı 18 adet iken, üretim faaliyetlerine geçen firma sayısı 2.082 adet olmuştur. Bu gelişmelerle beraber toplamda 174.170 kişiye istihdam imkânı sağlanmıştır. OSB büyüklüğü, üretimdeki firma sayısı ve istihdam edilen kişi sayısı açısından Gaziantep açık ara önde görülmektedir (Tablo 6).

İller	Proje Adı	İşyeri Sayısı	Doluluk
Adıyaman	Merkez	350	350
	Gölbaşı	60	57
	Besni	258	258
	Kahta (Özkahta)	150	150
	Adıyaman 2.Kısım	94	94
Batman	Merkez	250	250
	Merkez Ek	150	150
Diyarbakır	Bismil	108	108
	Merkez	320	320
	Merkez Oto	298	298
	Merkez Oto Tamirciler 3. Bölüm	376	376
	Merkez Marangoz	99	99
	Ergani	118	118
	Silvan	220	200
Gaziantep	Merkez 1 Bölüm	300	300
	Merkez 2 Bölüm	1.146	1.146
	Merkez 3 Bölüm	1.235	1.235
	Merkez Ayakkabıcılar	300	300
	Merkez 25 Aralık	357	357
	İslahiye	95	95
	Nizip 1 Bölüm	238	238
	Nizip 2 Bölüm	380	380
	Oğuzeli	64	64
	Nurdağı	96	96
Kilis	Merkez 1 Bölüm	250	250
	Merkez 2 Bölüm	54	54
Mardin	Kızıltepe	200	200
	Nusaybin	154	145
	Merkez	190	183
Siirt	Merkez	128	128
Şanlıurfa	Merkez 1 Bölüm (Evren)	500	500
	Merkez 2 Bölüm (Evren)	500	500
	Siverek	100	100
	Suruç	105	89
	Birecik Fırat	202	190
Şırnak	Merkez 73 (1. Bölüm)	100	100
	Cizre SS (1. Bölüm)	100	100
	Şırnak Cizre SS (2. Bölüm)	48	48
Toplam	38 KSS	9.693	9.626

Tablo 7. GAP Bölgesinde Tamamlanan KSS'ler

Kaynak: GAP(2022e), http://www.gap.gov.tr/upload/dosyalar/pdfler/GAP_Bolgesinde_Tamamlanan_KSSler.pdf

Sanayi siteleri, "ağırlıklı olarak yapı kooperatifleri vasıtasıyla uygulamaya konulan daha çok tamirat ve imalatla uğraşan küçük işletmelerin yer aldığı, altyapı hizmetleri ile idare binası, çırak okulu, satış dükkânı gibi sosyal kurumlarla donatılmış işyeri toplulukları" şeklinde tanımlanmaktadır (T.C. Sanayi ve

Teknoloji Bakanlığı, 2022). GAP Bölgesi'ndeki sanayi siteleri incelendiğinde tamamlanan KSS sayısı 38 adet iken, işyeri sayısı 9.693 adet olmuştur. Üretim faaliyetlerini sürdüren firma sayısı, yani işyeri doluluk sayısı 9.626 adet olmuştur. KSS sayısı, işyeri sayısı ve doluluk miktarı incelendiğinde Gaziantep, bu göstergelerin tümünde lider konumdadır (Tablo 7).

Yıllar	Nüfus (Bin)	İşgücü (Bin)	İstihdam (Bin)	İşsiz (Bin)	İşsizlik Oranı (%)	İstihdam Oranı (%)
GAP Bölgesi						
2010	4.656	1.765	1.547	219	12,4	33,2
2011	4.848	1.761	1.554	206	11,7	32,1
2012	4.949	1.757	1.539	218	12,4	30,8
2013	5.092	2.041	1.744	296	14,5	34,3
2014	5.104	2.107	1.779	328	15,6	34,8
2015	5.295	2.232	1.865	368	16,5	35,2
2016	5.450	2.381	1.937	444	18,7	35,5
2017	5.527	2.504	2.078	426	17	37,6
2018	5.613	2.563	2.100	464	18,1	37,4
2019	5.682	2.618	2.031	586	22,4	35,7
2020	5.791	2.413	1.914	499	20,7	33,1
Türkiye						
2010	52.541	25.641	22.594	3.046	11,9	43,0
2011	53.593	26.725	24.110	2.615	9,8	45,0
2012	54.724	27.339	24.821	2.518	9,2	45,4
2013	55.608	28.271	25.524	2.747	9,7	45,9
2014	56.986	28.786	25.933	2.853	9,9	45,5
2015	57.854	29.678	26.621	3.057	10,3	46,0
2016	58.720	30.535	27.205	3.330	10,9	46,3
2017	59.894	31.643	28.189	3.454	10,9	47,1
2018	60.654	32.274	28.738	3.537	11	47,4
2019	61.469	32.549	28.080	4.469	13,7	45,7
2020	62.579	30.873	26.812	4.061	13,2	42,8

Tablo 8. GAP Bölgesi'nde ve Türkiye'de Kurumsal Olmayan Nüfusun Yıllara Göre İşgücü Durumu (15+Yaş)

Kaynak: GAP (2021a), Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum, <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=756f4854d1>

Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de işgücü ve istihdam göstergeleri sürdürülebilir kalkınma ve bölgesel gelişmelerde aktif bir rol oynamaktadır. On Birinci Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu'na (2018) göre işgücü piyasasının gelişimi ve genç istihdamın artırılması Türkiye'nin gelişmesine temel katkılar sağlamaktadır. Bu katkılar, sosyo-ekonomik kalkınmanın sağlanması ve refah artışının toplumun tüm kesimlerini sağlayacak şekilde gerçekleştirilmesidir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Bu bağlamda GAP Bölgesi'nde nüfusun yıllara göre işgücü durumu incelendiğinde bölge genelinde işsizlik oranı 2011 yılında %11,7'ye kadar gerilemiş ancak 2013 yılından itibaren Türkiye genelinde başlayan işsizlik oranı artışı bölgeye de yansımış ve bu oran 2019'da %22,4'e kadar ulaşmıştır. İstihdam oranı Türkiye geneli %40 üzeri iken bu oran bölgede %40'ın altında kalmıştır (Tablo 8).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

İktisadi kalkınma kavramı, ekonomik büyümeyi de kapsayan ve bir ülkenin ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlarında yaşanması arzulan olumlu gelişmeleri ifade etmektedir. Bu kavramın bölgesel düzeyde incelenmesini ifade eden bölgesel kalkınma ile ilgili çalışmalar 1950'li yıllardan sonra ağırlık kazanmıştır. Dünyadaki tüm ülkelerde bulunan bölgeler arasında çeşitli sebeplerden dolayı gelişmişlik farkları bulunmaktadır. Bu farklılıkların doğurduğu bölgeler arası dengesizlik durumu ülkeler için önemli bir sorun teşkil etmektedir. Bu yüzden bölgesel kalkınma adı altında dengesizliklerin giderilmesi ve iktisadi kalkınmanın gerçekleşmesi için birçok politika ve uygulama hayata geçirilmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, birçok sosyal ve ekonomik gösterge açısından Türkiye'deki diğer bölgelerden daha az gelişmiştir. Bölgenin sahip olduğu potansiyeli değerlendirmek ve bölgesel kalkınmasını hızlandırmak amacıyla 6 Kasım 1989 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan 388 sayılı KHK ile GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı kurulmuştur. Teşkilat, GAP kapsamında bölgenin kalkınmasını ve yatırımlarını gerçekleştirmek üzere on beş yıl süreyle kurulmuştur. TRC bölgesini kapsayan GAP, Türkiye'de bugüne kadar hazırlanan ve en etkin şekilde uygulanan bölgesel kalkınma projesidir. GAP faaliyetleri, kuruluşundan günümüze kadar çeşitli plan ve programlar dâhilinde yürütülmektedir. GAP Master Planı 1989'da başlatılan, su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesi temeline dayanan bir plandır. Bu plan doğrultusunda yıllık 27 milyar kilovatsaat hidrolik enerjinin elde edilmesi hedeflenmiştir. Ancak Tablo 3 incelendiğinde 2005'ten 2020'ye kadar bu değere henüz ulaşamadığı görülmektedir.

Bölgenin kalkınmasına yeni bir yaklaşım anlayışıyla 2002-2010 dönemi için GAP Bölge Kalkınma Planı uygulanmıştır. Bu planın temelinde, kalkınma altyapılarının geliştirilmesi ve çevrenin korunması, insan kaynaklarının geliştirilmesi ve bölge içi gelişmişlik farklarının azaltılması gibi amaçlar bulunmaktadır. Bu planın ardından 2008-2012 ve 2014-2018 dönemlerini kapsayan GAP Eylem Planları devreye sokulmuştur. Eylem Planları kapsamında dört stratejik gelişme, 73 ana eylem ve 300'den fazla proje hayata geçirilmiştir. 2021'de başlayan ve günümüzde de devam eden GAP Bölge Kalkınma Programı, GAP Eylem Planlarının sona ermesiyle başlamıştır. Programın hazırlanmasında etkili olan faktörler, kaynakların etkin ve verimli kullanılması gerekliliği olmuştur. Bu bağlamda 3 amaç, 9 hedef ve 15 SOP temelinde uygulanan programın öncelikleri; tarım, çevre, turizm, sanayi, beşerî ve kurumsal kapasite şeklinde belirlenmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile diğer bölgeler arasında oluşan bölgeler arası gelişmişlik farklarının azaltılmasına yönelik politikalar doğrultusunda tarım, enerji, dış ticaret, sanayi ve işgücü durumları incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda tarım sektöründe buğday, kırmızı mercimek, pamuk, sarımsak, nane, Antep fıstığı, kırmızı biber ve üzüm gibi ürünlerin ağırlıklı olarak GAP bölgesinde üretildiği sonucuna varılmıştır. 2005'ten 2020'ye kadar geçen süreçte yer fıstığı, badem ve yağlık zeytin gibi ürünlerin miktarında önemli bir artış yaşanmıştır. Tarım konusunda diğer bir önemli husus sulama alanlarıdır. 2002-2020 döneminde sulamaya açılan alanların büyüklüğü önemli ölçüde artmıştır. Sulamaya elverişli toplam alanın %68'i bu sürede sulamaya açılmıştır. Büyük ve küçükbaş hayvan sayıları açısından 2000 yılından 2020'ye kadar genellikle artış yaşandığı görülmektedir. 2020 yılı itibarıyla ülke genelinde bulunan koyun miktarının yaklaşık %18'i, kıl keçisi miktarının yaklaşık %25'i GAP bölgesinde bulunmaktadır.

GAP bölgesi enerji üretimi konusunda da Türkiye’de önemli bir konumdadır. 2005-2020 döneminde en düşük hidrolik enerji üretimi 11,3 milyar kilovatsaat ile 2018 yılında gerçekleşirken 2020 yılında bu değer 22,8 milyar kilovatsaate ulaşmıştır. Ülke genelinde üretilen hidrolik enerjinin önemli bir kısmı bölgede üretilmektedir. 2007 yılında bu oran %51,5’e kadar ulaşmıştır. Dış ticaret açısından 2020 yılı itibarıyla ülke ihracatının yaklaşık %6’sı (10 milyar 422 milyon 319 bin dolar) bu bölgeden gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl yapılan ithalat miktarı 6 milyar 175 milyon 900 bin dolar seviyesinde olmuştur. Bölgede ihracatın ithalatı karşılama oranı %100’ün üzerindedir. Sanayi alanında Gaziantep ili hem bölge hem de ülke açısından önemli bir konumdadır. 2018 yılı sonunda bölgede toplam 18 OSB ve 388 KSS faaliyet göstermektedir. OSB bünyesinde 2.082 firma faaliyetlerini sürdürürken 174.170 kişiye de istihdam imkânı sağlanmıştır. İşgücü ve istihdam konusunda iyimser bir tablonun olmadığı görülmektedir. Bölgenin 2010-2020 döneminde işsizlik oranı ülke geneline göre yüksek, istihdam oranı ise düşük kalmıştır. Bölge nüfusu sürekli artış gösterirken, işsizlik oranı da paralel bir artış göstermektedir. İstihdam oranı ise dalgalı bir seyir halindedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin genel görünümü incelendiğinde tarım ve enerji sektörleri ön plandadır. Bölge için uygulanan GAP, beklentiler doğrultusunda tarım ve enerji sektörlerini canlandırmış ancak bölge içindeki iller arası makasın açılmasını durduramamıştır. Gaziantep ili ve diğer iller arasında oluşan gelişmişlik farklarının sebepleri arasında diğer illerden göç alması, sahip olduğu OSB büyüklüğü ve dolayısıyla istihdam imkânı sayılabilir. Bölge içindeki illerin kalkınması ve bu durumun bölge kalkınmasını uyuracak şekilde oluşmasına uygun koşulların hazırlanması gerekmektedir. Bölgede yer alan 9 ilin eşit veya birbirine yakın oranda gelişmesi TRC bölgesinin kalkınmasını hızlandıracaktır. Bu durum TRC bölgesinin diğer bölgelere kıyasla geride kalmışlığını ortadan kaldıracak ve aradaki eşitsizliklerin bertaraf edilmesini mümkün kılacaktır.

TRC bölgesinde uygulanan projenin etkinliğinin artırılması ve bölge kalkınmasının hızlandırılması adına uygulanabilecek ek politikalar şu şekilde sıralanabilir:

- Tarım ve hayvancılık sektörünü cazip kılacak belirli teşvikler verilmesi,
- Artan nüfusa karşılık istihdam imkânlarının sağlanması,
- İstihdam imkânı yaratacak üretim tesislerinin kurulması,
- Bölgedeki illerin sahip olduğu avantajlar göz önünde bulundurularak buna uygun üretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi,
- Teknoloji yoğun sanayinin geliştirilmesi,
- Sınır kaplarına sahip illerde üretimin ve tesislerin teşvik edilmesi,
- Kültür-eğlence aktivitelerine yönelik olanakların sağlanması,
- Nitelikli işgücü için nüfusa paralel biçimde eğitim kurumlarının artırılması ve yeterli sayıda öğretmen/akademisyen/eğitmen sağlanması,

- Nüfusa uygun sayıda sağlık kurumu ve sağlık personeli sağlanarak bölge halkının sağlık hizmetleri talebinin bölge içinde karşılanması,
- Bölgede yer alan illerin sahip olduğu tarihi ve kültürel yapıların turizme kazandırılması.

Yukarıda sıralanan politikaların uygulanması bölgedeki iller arası gelişmişlik farklarını azaltarak bölgenin kalkınmasını hızlandıracaktır. İllerin gelişimi ve bölgenin kalkınması, kişi başına düşen gelir düzeyi, satın alma gücü ve refah düzeyi gibi makroekonomik göstergelerde olumlu iyileşmeler sağlayarak bölgenin daha yaşanabilir olmasını mümkün kılacaktır.

BEYANLAR / DECLARATIONS

Etik İlkelerine Uygunluk Beyanı

“COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Bu çalışmanın yazarları, çalışma için etik kurul onayı gerektiren veriler kullanılmadığından dolayı etik kurulu onayına gerek olmadığını beyan etmiştir.

Declaration of Compliance with the Ethical Principles

In line with the “COPE-Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors” the following statements are included:

The authors of this study declared that they did not use any data that would require the Ethics Committee approval.

KAYNAKÇA

Akpınar, R. (2010). Türkiye’de Kalkınma Ajanslarının Hazırlanan Bölge Planlarına Dair Bir Kritik: İZKA’nın İzmir Bölge Planı (2010-2013) Örneği, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(4), 7-18.

Arslan, İ., & Ay, H.M. (2007). Güneydoğu Anadolu Bölgesine Yönelik Uygulanan İktisadi Politikalar, KMU İİBF Dergisi, (13), 411-423.

Çam, H., & Esengün, K. (2011). Organize Sanayi Bölgeleri ve Uygulanan Teşvik Politikalarının İşletmeler Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi: Osmaniye Organize Sanayi Bölgesinde Uygulama, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 13 (21), 55-63.

Çelik, F. (2015). *Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Yeniliklere Katkıları: Teori, Deneyimler ve Türkiye Uygulamalarının Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi.

Çelikkaya, S. (2015). *Kamu Harcamalarının Bölgesel Kalkınmaya Olan Etkileri: Türkiye Örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi.

Dinler, Z. (2012). *Bölgesel İktisat*, (9.baskı), Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.

Ecemiş Kılıç, S., & Mutluer, M. (2004). Coğrafyada ve Bölge Planlamada Bölge Kavramının Karşılaştırmalı Olarak İrdelenmesi, *Ege Coğrafya Dergisi*,(13), 17-28.

Eurostat (1999). *Regions, Nomenclature of Territorial Units For Statistics (NUTS)* <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5860789/CA-22-99-442-1F-EN.PDF.pdf/82208a22-fbc1-4ca7-a05e-c4b4f8b6bd5c?t=1414780770000> (Erişim Tarihi: 15.08.2022)

Filiztekin, A. (2008). *Türkiye’de Bölgesel Farklar ve Politikalar*, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), İstanbul.

GAP, (2021). “Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum”, <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=756f4854d1> (Erişim Tarihi: 28.01.2022a)

GAP, <http://www.gap.gov.tr/gap-bki-tarihcesi-sayfa-37.html> (Erişim Tarihi: 31.01.2022b)

GAP, <http://www.gap.gov.tr/gap-nedir-sayfa-1.html> (Erişim Tarihi: 31.01.2022c)

GAP, http://www.gap.gov.tr/upload/dosyalar/pdfler/GAP_Bolgesinde_Tamamlanan_OSBlar.pdf (Erişim Tarihi: 06.02.2022d)

GAP, http://www.gap.gov.tr/upload/dosyalar/pdfler/GAP_Bolgesinde_Tamamlanan_KSSler.pdf (Erişim Tarihi: 06.02.2022e)

Jia, W., Jia, X., Wu, L., Guo, Y., Yang, T., Wang, E., & Xiao, P. (2022). Research On Regional Differences of The Impact of Clean Energy Development on Carbon Dioxide Emission and Economic Growth, *Humanities & Social Sciences Communications*, 9(25), 1-9. <https://doi.org/10.1057/s41599-021-01030-2>

Kanberoğlu, Z. (2008). *Kobi’lerin Bölgesel Kalkınma Üzerine Etkileri: Van İli Üzerine Bir Uygulama* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi.

Kara, M. A. (2012). *Bölgesel Kalkınmada ve Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Devletin Rolü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

Kayalak, S., & Kiper, T. (2006). İstatistikî Bölge Birimleri Nomenklatorü’ne (NUTS) Göre Türkiye’de Bölgesel Farklılıklar, IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 45-62.

Kılınç Savrul, B. (2012). *Bölgesel Kalkınma Teorileri ve Politikaları: Avrupa Birliği ve Türkiye* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi.

Küçük, B. (2013). *Türkiye’de Bölgesel Kalkınma İle Lojistik Performans Düzeyi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Maltepe Üniversitesi.

Küçükoğlu, M. (2005). *Vergisel Teşviklerin Bölgesel Kalkınmadaki Rolü: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Üzerine Bir Uygulama* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi.

National Geographic Society, <https://www.nationalgeographic.org/encyclopedia/region/> (Erişim Tarihi: 10.01.2022).

Noyan Yalman, İ. (2010). *Liberalizasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Bir Kısım Latin Amerika ve Güney Doğu Asya Tipi Ülkelerin Karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi.

Pike, A., Tomaney, J., & Rodriguez-Pose, A. (2006). *Local and Regional Development*, (1.Baskı), Routledge Taylor&Francis Group, Abingdon.

Sevinç, A., & Eren, T. (2016). Bölgesel Kalkınma ve Girişimcilik: Ahiler Kalkınma Ajansı Örneği, *Journal of Economics, Business, Politics and International Relations*, 2(1), 1-22.

Şengül, Ü., Eslemian, S., & Eren, M. (2013). Türkiye’de Bölge Birimleri Sınıflamasına Göre Düzey 2 Bölgelerinin Ekonomik Etkinliklerinin VZA Yöntemi ile Belirlenmesi ve Tobit Model Uygulaması, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 75-99.

T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2018). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), İşgücü Piyasası ve Genç İstihdamı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/IsgucuPiyasasi_ve_GencilstihdamiOzellhtisasKomisyonuRaporu.pdf (Erişim Tarihi: 16.08.2022).

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, <https://www.sanayi.gov.tr/sanayi-bolgeleri/sanayi-siteleri-hizmetleri> (Erişim Tarihi: 15.08.2022).

TDK, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 09.01.2022).

Vatansever Deviren, N., & Yıldız, O. (2014). Bölgesel Kalkınma Teorileri ve Yeni Bölgeselcilik Yaklaşımının Türkiye’deki Bölgesel Kalkınma Politikalarına Etkileri, *Akademik Bakış Dergisi*, (44), 0-9.

Yıldız, G. (2013). *Bölgesel Dengesizliklerin Giderilmesinde Kalkınma Ajanslarının Rolü ve Güney Ege Kalkınma Ajansı Örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi.

Yıldız, Z. (2007). *Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Sağladığı Katkıları ve Göller Bölgesi Uygulaması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İktisat Anabilim Dalı.

Yılmaz, B. (2011). *Kalkınma Politikalarında Değişim: Bölgesel Kalkınma Ajansları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi.